

STRESZCZENIE PRACY DOKTORSKIEJ

Tytuł pracy: *Usytuowanie świątyń w przestrzeni rynków miejskich Mazowsza i Podlasia w epoce nowożytnej*

W centrum dawnej Rzeczypospolitej leżały dwa regiony: Podlasie – w obecnej Polsce stanowiące region przygraniczny, oraz Mazowsze – od końca XVI wieku region stołeczny. W większości wsi i miast (poza największymi) tych dwóch regionów budowano głównie z drewna, a budynki najczęściej dysponowały małą skalą, podobnie jak i same osady. Owe miejscowości, mimo że niewielkie i prowincjonalne, posiadały swoiste, właściwe dla siebie formy architektoniczne i rozwiązania urbanistyczne, które je upiększały i w miarę możliwości monumentalizowały, nawiązując do właściwych epoce nowożytnej wzorców wielkomiejskich. Poza najśłynniejszymi założeniami tego typu w Węgrowie czy Tykocinie, w większości są one mało znane, lecz niezmiernie interesujące. Omawiane przykłady ilustrują część tego typu założeń, w których czytelny był związek głównego placu miejskiego z budynkiem kościoła. Doniosłą rolę wśród tych inwestycji odgrywały nowożytne założenia sakralne związane z religią katolicką. Analizowane w pracy założenia w wyraźny sposób dominowały w ówczesnym krajobrazie architektonicznym regionu.

Zagadnienie wzajemnych relacji pomiędzy świątynią i jej otoczeniem a placem rynkowym na Mazowszu i Podlasiu znane jest od dawna badaczom architektury i sztuki. Do tej pory jednak nie zainteresowano się szerzej tym tematem. W pracy podjęta została próba określenia genezy – wyjaśnienia pochodzenia omawianych typów założeń urbanistycznych, oraz przyczyn – celów, przez które lub dla których powstały. Przybliżona została historia powstania i rozwoju badanych typów oraz poszczególnych obiektów, które do nich zaliczono, a także wyznaczona grupa założeń, które doń przynależą. Ważne w niniejszej pracy jest też ukazanie wpływów, jakie wywarły omawiane typy na urbanistykę późniejszego okresu (XIX wiek).

Tematyka pracy została więc podporządkowana zagadnieniom urbanistycznym, w centrum uwagi stawiając tytułowe związki świątyń z przestrzenią rynków miejskich. Tak określony przedmiot badań zdefiniował grupę analizowanych obiektów. Głównym celem badawczym jest zestawienie i przeanalizowanie wybranych, urbanistycznych założeń nowożytnych, zrealizowanych na terenie historycznych prowincji Mazowsza i Podlasia, które swój zamysł opierały na związkach budynku kościelnego z przestrzenią głównego placu. Równoległym celem, jaki postawiono w tej

rozprawie, jest próba przedstawienia zebranych przykładów na tle dokonań urbanistyki europejskiej, w znacznym stopniu włoskiej i francuskiej, ze wskazaniem potencjalnych źródeł inspiracji. Poza wymienionymi założeniami, dla pracy tej istotne jest określenie grupy głównych problemów badawczych, jakie rodzą się w związku z realizacją głównych celów rozprawy. Niniejsza praca powstała z chęci poznania i przybliżenia urbanistyki oraz architektury czasów nowożytnych na Mazowszu i Podlasiu, a także odpowiedzi na pytanie, na ile stosowane tu rozwiązania były specyficzne, typowe dla tych regionów. Inną kwestią jest określenie zespołu czynników, które wpływały na podejmowanie często tak ambitnych fundacji. Wśród interesujących kwestii znajduje się również zestaw konkretnych rozwiązań formalnych i kompozycyjnych wykorzystywanych w tych założeniach, a także sposoby unowocześniania i monumentalizowania w duchu barokowym, często znacznie starszych ośrodków. Interesującą kwestią jest długie trwanie tych rozwiązań, które mogły być postrzegane jako regionalne cechy miejskości, podejmowanych również w pierwszej połowie XIX wieku.

Tematyka architektury i urbanistyki terenów Mazowsza oraz Podlasia, choć godna uwagi, jest niestety jeszcze, poza stołeczną Warszawą, słabo znana. Zarówno na poziomie profesjonalnym, jak i popularnym dość powszechnie uważa się, że nie są to regiony interesujące pod tym względem. Dotyczy to zwłaszcza urbanistyki. W okresie potopu, a później III wojny północnej, w początkach XVIII wieku, tereny te, zwłaszcza wschód Mazowsza i Podlasie, szczególnie mocno dotknięte zostały zniszczeniami, grabieżami i wyludnieniem. Nie zachowała się większość obiektów pochodzących z pierwszej połowy XVII stulecia i z czasów wcześniejszych, a te, które przetrwały, najczęściej były w dużym stopniu przebudowywane w wieku XVIII i XIX. Pomimo wielkich strat w budownictwie z drugiej połowy XVII stulecia, na ziemiach Mazowsza i Podlasia znajduje się wiele ciekawych dzieł oraz oryginalnych typów architektonicznych i urbanistycznych, stworzonych w czasach późniejszych.

W rozprawie tej Mazowsze i Podlasie potraktowane zostały jako regiony pokrewne pod kątem kulturowym. Podlasie – na którym rozwój osadnictwa nastąpił później niż na Mazowszu – czerpało z kultury, wzorców i zasobów ludzkich Mazowsza, skąd płynęła doń szeroka fala kolonizacji. Tereny Mazowsza i Podlasia odznaczają się wieloma podobieństwami historycznymi, struktury majątkowej i społecznej, a także w dziedzinie architektury i urbanistyki, dlatego wydaje się uzasadnione ujęcie ich w tej rozprawie razem.

W rozdziale pierwszym pracy przedstawiona została historia Podlasia i Mazowsza. Zarysowane granice omawianego obszaru: Podlasia (w granicach administracyjnych I Rzeczypospolitej oraz w późniejszych granicach – z XIX wieku, które pokrywają się także z podobnymi wpływami kulturowymi) oraz Mazowsza (w granicach Księstwa Mazowieckiego i w granicach administracyjnych I Rzeczypospolitej). Streszczone zostały historia oraz warunki

demograficzne i gospodarcze powyższych regionów, ze szczególnym uwzględnieniem okresu nowożytnego, a także zarys rozwoju tutejszej architektury nowożytnej.

Drugi rozdział dotyczy średniowiecznej genezy form założeń kościołów usytuowanych w przestrzeni rynku i wyciągnięcia wniosków co do źródeł powstania rozpatrywanego typu. Omawia wywodzące się z form średniowiecznych, często jeszcze przedlokacyjnych, popularne w rozpatrywanych regionach w dojrzałym średniowieczu oraz w XVI wieku i w pierwszej połowie XVII założenia kościoła we wnętrzu placu rynkowego, a także usytuowania budzące analogię z nimi (w pobliżu naroży jednej z pierzei rynku).

Rozdział trzeci został poświęcony najważniejszym przykładom tytułowych założeń. Zestawiono tu i omówiono wybrane przykłady barokowych założeń urbanistycznych z kościołem w pierzei rynku (umieszczonego pośrodku, najczęściej węższej pierzei) z badanych terenów. Oprócz terenów Mazowsza i Podlasia wzięte pod uwagę zostały także obiekty znajdujące się na ziemiach graniczących z tymi regionami. W części tej przeanalizowano zastosowane układy urbanistyczne i metody wpisywania budynków kościelnych w przestrzeń. Rozwiązania te zostały ukazane na tle skonkretyzowanych uwarunkowań historycznych tych miejscowości, ze wskazaniem również pobocznych problemów badawczych.

Rozdział czwarty ukazuje zarys rozwoju nowożytnej, europejskiej teorii i praktyki urbanistycznej. Osią tego omówienia jest ukazanie wybranych przykładów powiązania ze sobą kościoła i placu, jako reprezentacyjnej przestrzeni urbanistycznej. W tym kontekście prześledzono możliwe oddziaływanie włoskich renesansowych i kontrreformacyjnych teorii urbanistycznych, a także zachodnioeuropejskiej, w szczególności włoskiej, praktyki urbanistycznej doby renesansu i baroku.

Piąty rozdział stanowi omówienie wybranych problemów badawczych pojawiających się przy okazji analizowania tytułowych założeń. Omawia takie aspekty jak: fasady – ich formy, funkcje urbanistyczne i scenograficzne, bryły świątyń w kompozycji przestrzeni miasta, ich orientację względem placu i osi widokowych; sekwencje dominant i widoków z ważnych budowli; sposoby kształtowania osi; związki omawianych placów z rezydencjami właścicieli miast.

W szóstym rozdziale ukazane zostały wpływy i następstwa omawianych nowożytnych typów założeń. Należą do nich: występowanie kościołów w pierzei rynku poza Mazowszem i Podlasiem; barokowe założenia kościoła w pierzei placu wiejskiego na Mazowszu i Podlasiu; wtórne umieszczanie dawnych świątyń w pierzei rynku; oraz założenia kościoła w pierzei rynku z XIX wieku na Mazowszu, Podlasiu i ziemiach ościennych.